
КОНЦЕПТ «БАТЬКІВЩИНА» У КОЛАЖАХ ГЕРТИ МЮЛЛЕР

Варецька С. О., Воробей Н. М.
DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-425-2-29>

ВСТУП

Герта Мюллер, німецька письменниця румунського походження, визначна постать у сучасній світовій літературі. Вона народилася 17 серпня 1953 року в німецькомовній меншині на території не великого селища Ніцкідорф, Румунія, та виросла в банатській¹ швабській сім'ї, що відіграло ключову роль у формуванні її світогляду та творчості. Переслідування та цькування під час диктатури Чаушеску (1965–1989) призвели до певних моральних травм, які письменниця намагається долати за допомогою письма донині. Життя після еміграції до Федеративної Республіки Німеччини (1989) супроводжувалося почуттям постійної чужинності та маргінальності. Їй закидали, що вона порушує теми, зокрема пов'язані з диктатурою Чаушеску, які не вельми цікаві в Німеччині, однак авторці йшлося про питання диктатури як такої, про приниження гідності людини, не важливо в якій країні вона проживає. В одному з інтерв'ю вона стверджує: «У всіх моїх текстах йдеться про вигнання та диктатуру, про руйнування індивідуальності. Про вічне питання у всіх диктатурах: Як можна жити, якщо тобі не дозволяють бути таким, яким ти хочеш, і ти не хочеш ставати таким, яким тобі дозволяють»². Письменниця відома своїми творами, в яких порушуються теми репресій, політичного тиску, і відчуження, а також відтворено досвід життя під час диктаторського режиму Чаушеску в Румунії. Окрім того, авторка неодноразово звертається до поняття пам'ять, зокрема

¹ Банат – історична область у південно-східній Європі, розташована між Трансільванськими Альпами та річками Тиса, Муреш та Дунай. З XII ст. ця територія підпорядковувалася Угорському королівству, у XVI ст. була завойована Османською імперією. Після Пожарєвського мирного договору 1718 року переходить під контроль династії Габсбургів, ставши частиною Австро-Угорщини, де оселилися німецькомовні громади.

² Kistner A. Über die «Zerstörung des Individuums»: Herta Müller wird 70. Електронний ресурс. URL: <https://www.merkur.de/kultur/ueber-die-zerstoerung-des-individuums-herta-mueller-wird-70-zr-92462789.html>

йдеться про культурну, індивідуальну, національну пам'ять тощо. «Зізнання письменниці у тому, що «вона сама про себе пам'ять», художньо оприявнюється в її творах, це пам'ять не лише про власне життя, а й про долі близьких людей, загалом про людину в лабетах диктатури»³.

Авторка отримала широке визнання за свої літературні досягнення, в тому числі Нобелівську премію з літератури 2009 року. Вона відома насамперед через свої прозові твори, такі як збірка оповідань «Низовини» («Niederungen», 1982), романи «Подорожуючий на одній нозі» («Reisende auf einem Bein», 1989), «Лис уже тоді був мисливцем» («Der Fuchs war damals schon der Jäger», 1992) «Всерцізвір» («Herztier», 1994), «Краще б я себе сьогодні не зустрічала» («Heute wär ich mir lieber nicht begegnet», 1997), «Гойдалка дихання» («Atemschaukel», 2009) та ін. Окремої уваги заслуговують її збірки колажів, такі як «Вартовий бере свій гребінець» («Der Wächter nimmt seinen Kamm», 1993), «У жмутку волосся живе пані» («Im Haarknoten wohnt eine Dame», 2000), «Бліді пани з чашками для мокко» («Die blassen Herren mit den Mokkatassen», 2005), «Батько розмовляє телефоном з мухами» («Vater telefoniert mit den Fliegen», 2012), «У тузі за батьківщиною – блакитний зал» («Im Heimweh ist ein blauer Saal», 2019), «Держслужбовець мовив» («Der Beamte sagte», 2021) та ін. Попри значний масив німецькомовних літературознавчих праць, присвячених прозовим текстам письменниці, колажам приділено менше уваги⁴. В українському літературознавстві детальний аналіз колажів Герти Мюллер здійснюється вперше (невелика розвідка була здійснена Оленою Юрчук 2009 року⁵).

³ Токмань Г. Иван Світличний і Герта Мюллер: протистояння тоталітаризму. Електронний ресурс. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20211224-ivan-svitlichnij-i-gerta-myuller-protistoyannya-totalitarizmu>

⁴ Eke N. O. Schönheit der Verwund(er)ung. Herta Müllers Weg zum Gedicht. In: Arnold H. L. (Hg.): *Edition Text + Kritik, Zeitschrift für Literatur, Heft 155 – Herta Müller*. München, 2002. 105 S. S. 64–78; Bauer K. Collage and Non-Identity in the Work of Herta Müller. In: *Literatur für Leser, Zeitschrift für Literatur*. Peter Lang, 2011. 258 S. N. 2., S. 131–144; Wichner E. «Vergangenwart» und «Gegenheit». Zum Collagenwerk der Herta Müller. In: Luckhardt U. / Askgard E. S. (Hg.): *Wortkünstler/Bildkünstler: von Goethe bis Ringelnatz*. Und Herta Müller: Internationale Tage Ingelheim 2013. 359 S. S. 290–299; Weidenhiller U. Auf der «schmalen Kante» zwischen Wort und Bild. Mediale Grenzüberschreitungen bei Herta Müller. In: Merchiers D./Lajarrige J./Höhne S. (Hg.): *Kann Literatur Zeuge sein? Poetologische und politische Aspekte in Herta Müllers Werk. Jahrbuch für Internationale Germanistik – Reihe A, Band 112*. Peter Lang, 2014. 418 S. S. 277–291; Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): *Herta Müller. Handbuch*. J. B. Metzler, 2017. 296 S. S. 71–78; Rossi C. Sinn und Struktur. Zugänge zu den Collagen Herta Müllers. Königshausen u. Neumann, 2019. 306 S.

⁵ Юрчук О. Експериментальна поезія Герти Мюллер. *Питання літературознавства*, Випуск 79. Електронний ресурс. URL: https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:AmrIUSYHvwYJ:scholar.google.com/+%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B6+%D0%B3%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0+%D0%BC%D1%8E%D0%BB%D0%B%D0%B5%D1%80&hl=uk&as_sdt=0,5

1. Поняття «колаж» у мистецтві та літературі

Колаж часто використовується у візуальному мистецтві для створення багатопланових, символічних та абстрактних композицій. Ця техніка дозволяє художникам висловлювати свої ідеї та емоції шляхом сполучення різноманітних образів і текстур, таким чином виникають твори, які часто мають багатий символічний зміст або відображають критичний погляд на соціальні та культурні явища. Колаж активно використовується і в літературі, де різні текстові фрагменти комбінуються для формування нового смислового наповнення, часто з метою створення нових контекстів. Техніка колажу відкриває широкі можливості в літературі, таким чином з'являється графічний вірш, поетичний колаж, колажний роман та інші жанри. Згідно з визначенням літературознавчого словника колаж це «довільне поєднання відносно автономних за змістом фрагментів. Колаж був введений представниками літературного авангарду як експериментальний прийом побудови творів, який передбачає особливу семантичну насиченість тексту та підвищену інтерпретаційну діяльність читача. Колаж широко вживався Г. Аполінером, Дж. Джойсом, Т. – С. Еліотом, П. Целяном та ін.»⁶. Колажі Герти Мюллер це не просто сполучення автономних фрагментів, це клопітка робота зі словом, це поєднання окремих слів, вирізаних з різних газет, журналів, книг, а потім вклеєних на папір формату поштівки. Літературознавець Ярослав Голобородько зазначає: «її вірші, що являють собою текстові колажі, позаяк зведені-складені-змонтовані зі слів, що вирізані з періодичних видань, представляють одну з моделей експериментально-семантичної поезії»⁷. Тож авторка комбінує між собою слова в такий спосіб, що вони врешті в певному наборі створюють поетичний вірш. Тут важливо наголосити, що враховується і колірна палітра, і жирність та нахил шрифту. Власне творення літератури в такий спосіб – це більше виглядає на певну гру слів, аніж на письмо. Дослідниця Олена Юрчук зазначає: «Візуальну поезію Герти Мюллер можна по праву віднести до експериментальної, оскільки вона дозволяє вивчити можливості одного з видів сучасної версифікації, а саме візуального вірша в традиціях графічної поезики і колажної техніки. Її експериментальні тексти презентують деформований світ у формі «розбитого» фрагментованого вірша, подія в якому розгортається за принципом миттєвої згадки про

⁶ Лихоманова Н. Колаж. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*, Буковинський центр гуманітарних досліджень. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 634 с. С. 255.

⁷ Голобородько Я. Герта Мюллер – Банат – Україна (Про лауреатку Нобелівської премії 2009 року). Електронний ресурс. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20211224-gerta-myueller-banat-ukrayina>

пережите в минулому вслід власній авторській логіці сприйняття»⁸. Отож письменниця створює візуальну поезію, яка відкриває нові горизонти в поетичній формі, використовуючи візуальні вірші як засіб для самовираження.

2. Методи дослідження колажів Герти Мюллер

При дослідженні художніх текстів Герти Мюллер використовують біографічний метод, зокрема тлумачать як особистий досвід письменниці впливає на її письмо. Це може включати аналіз зв'язків між реальними подіями в житті авторки і подіями в її романах, оповіданнях, поезіях тощо. Такий метод може також допомогти виявити психологічні аспекти творчості, наприклад, як певні життєві травми або успіхи відображаються у літературних персонажах чи сюжетах. «Герметичність» та «загадковість»⁹ багатьох пасажів у колажах Мюллер дослідники намагаються пояснити за допомогою біографічного підходу¹⁰. Наприклад, дослідниця Карін Бауер пише: «Поетика фрагментарності Мюллер може бути розглянута як відображення шрамів її минулого»¹¹. На виражений у цих працях досвід соціалістичної Румунії, тоталітарного режиму вказують також Паула Боцці¹² та Крістіане Золте-Грессер¹³. Дослідниця Лін Марвен описує колажі Герти Мюллер як «текстуальну метафору травми»¹⁴.

Варто зазначити, що все ж необхідна певна дистанція до біографічного відчитування / тлумачення / аналізу, оскільки лише таким чином можна уникнути трактування колажів як суто біографічних свідчень або ж розповіді про пережите. Літературознавиця Россі зазначає: «Той факт, що рецепція твору стає сама собою зрозумілою,

⁸Юрчук О. Експериментальна поезія Герти Мюллер. *Питання літературознавства*. Випуск 79. Електронний ресурс. URL: https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:Amr1USYHvwYJ:scholar.google.com/+%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B6+%D0%B3%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0+%D0%BC%D1%8E%D0%BB%D0%B%D0%B5%D1%80&hl=uk&as_sdt=0,5

⁹Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): Herta Müller. Handbuch. J. B. Metzler, 2017. 296 S. S. 74.

¹⁰Порівн. Rossi C. Sinn und Struktur. Zugänge zu den Collagen Herta Müllers. Königshausen u. Neumann, 2019. 306 S. S. 14 і далі.

¹¹Bauer K. Collage and Non-Identity in the Work of Herta Müller. In: *Literatur für Leser, Zeitschrift für Literatur*. Peter Lang, 2011. 258 S. N. 2., S. 131.

¹²Bozzi P. Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers. Königshausen u. Neumann, 2005. 180 S. S. 36.

¹³Solte-Gresser C. Zerschnipselter Sinn. Buchstabierte Angst. Geklebte Ordnung. Die Gedichtcollagen der Nobelpreisträgerin Herta Müller. In: *Germanisch-Romanische Monatsschrift. Vol. 59, Heft 4*. Heidelberg: WINTER, 2009. 565-567 S.

¹⁴Marven L. «So fremd war das Gebilde»: The Interaction between Visual and Verbal in Herta Müller's Prose and Collages. In: Haines B./Marven L. (Hg.): Herta Müller. Oxford, 2013. 288 S. S. 135.

може виступати наслідком колективної манери прочитування текстів, яка робить позалітературний контекст лейтмотивом інтерпретації, це провокує до більш суб'єктивного аналізу. Таке ставлення відображає тенденцію в сучасній літературі загалом і зокрема в дослідженні творчості Герти Мюллер, де фокус аналізу значно зміщується на історичні та культурні причини й обставини створення твору, а також на попередні знання про його творця»¹⁵. Тому дослідниця пропонує мистецько-соціологічний метод і цитує при цьому історика мистецтва і соціолога Арнольда Хаузера: «Твори мистецтва – це виклики. Ми не пояснюємо їх, ми взаємодіємо з ними»¹⁶. Такий метод у літературознавстві – це підхід, що вивчає літературу в контексті суспільних відносин і культурних процесів. Він орієнтований на аналіз того, як соціальні фактори впливають на літературний твір та як твір відображає чи коментує соціальну дійсність. Цей метод звертає увагу на зв'язки між літературою та соціальними структурами, класами, ідеологією, економічними умовами та політичними подіями. Література розглядається не тільки як мистецтво слова, але й як соціальний інститут, що взаємодіє з іншими соціальними інститутами, відображає соціальні конфлікти та зміни і може слугувати інструментом соціального впливу. Мистецько-соціологічний метод може включати різні техніки, від історичного аналізу до сучасних культурних досліджень, від класового аналізу до гендерних студій. Він також може розглядати, як літературні твори впливають на суспільні уявлення і ставлення, формуючи чи викликаючи зміни у соціальних нормах і цінностях.

Творчість Герти Мюллер можна розглядати як певний діалог між індивідуальним та колективним, особистим досвідом та суспільними структурами. Її твори, пронизані мотивами вигнання, цензури, політичного репресивного режиму та особистої травми, висвітлюють соціальні реалії комуністичної Румунії, а також досвід меншин, який часто залишається непоміченим на тлі Великої історії. Герта Мюллер послуговується мовою, щоб відобразити розкол між особистим та політичним, індивідуальним переживанням та колективним історичним досвідом. Її унікальний стиль, характеризований фрагментацією, колажем та символізмом, віддзеркалює розірваність свідомості, яка виникає в результаті життя в тоталітарному режимі.

¹⁵ Rossi C. *Sinn und Struktur. Zugänge zu den Collagen Hertha Müllers*. Königshausen u. Neumann, 2019. 306 S. S. 16.

¹⁶ Там само. С. 17.

3. Аналіз колажів Герти Мюллер крізь призму концепту «батьківщина»

Письменниця неодноразово наголошувала в різних інтерв'ю, що її колажі виникли з потреби: «Я почала створювати колажі на кухонному столі»¹⁷, розповідає нобеліатка. Проте почалося все із подорожей авторки та пошуків листівок для друзів. Типові, кітчеві краєвиди не подобалися їй. Тому Мюллер одного разу вирішила купити індексні картки та наклеїти на них декілька вирізаних з газет фото та слів: «Магазинна злодійка – це я» («Die Ladendiebin die bin ich»)¹⁸. Письменниця розповідає як створився один із перших колажів: «Під час вирізання газетних слів я поглянула на слово «Ladendiebin», побачила, що там приховується «die bin», що лишень мене самої тут не вистачає. Я вирізала сумочку і наклеїла: «Die Ladendiebin die bin ich»¹⁹. Це її настільки захопило, що вона почала й удома клеїти слова на листівки. «Усюди чекали слова, мені залишалося лише вирізати їх»²⁰, розповідає письменниця. Таке захоплення з часом переросло в певну потребу – творити колажі за допомогою вирізаних слів, малюнків, графічних зображень тощо. Підбірка слів для колажів у Герти Мюллер часто пов'язана з досвідом. Скажімо, слово «Karussell» нобеліатка витинає завжди, адже це чи не єдина щаслива мить з дитинства, пов'язана в авторки саме із катанням на каруселі. Натомість слова, які через пережите завдають їй болю, вона не обирає, як от, слово «владний» («mächtig»)²¹.

Від народження й до 16 років письменниця розмовляла виключно німецькою мовою, проте бажання вступити в університет у румунському місті Тімішоари спонукало її до вивчення румунської мови. Тонке чуття мови підказує авторці різне прочитання слів, зокрема, вона зазначає: «Під час витинання слова показують мені свої складові. У багатьох німецьких словах приховується щось румунське: у «Frankfurt» – румунська крадіжка «furt». І в румунських словах сидить часто щось німецьке: «rig» («чистий») у румунському зайцеві «ierure». Чи це не дивно, скільки слів отак непомітно приховуються в інших?»²²,

¹⁷ Müller H. Mein Vaterland war ein Apfelkern. Ein Gespräch mit Angelika Klammer. Hanser, 2014. 240 S. S. 222.

¹⁸ «Мої нерви були настільки зіпсовані, що я змушена була красти. Забрати у держави хоча б прищіпки для білизни чи макарони так, як вона в мене відбирала життя». Müller H. «Einmal anfassen – zweimal loslassen». In: Der König verneigt sich und tötet. Hanser, 2003. 208 S. S. 126–127.

¹⁹ Там само, С. 127.

²⁰ Müller H. Mein Vaterland war ein Apfelkern. Ein Gespräch mit Angelika Klammer. Hanser, 2014. 240 S. S. 222.

²¹ Там само, С. 223.

²² Müller H. «Das Echo im Kopf». In: Im Heimweh ist ein blauer Saal. Hanser, 2019. 128 S. S. 3.

розмірковує письменниці. «Слова, які переслідували її за часів перебування в Румунії, а саме – «Partei» та «Diktatur» не входили до її колажів роками. Вони видавалися їй задерев'янілими сухими поняттями, яким все одно немає місця у колажах. Проте згодом все змінилося. Одного дня вони стали потрібні Мюллер саме через їхню задерев'янілість»²³. У нобеліатки є ціла шухляда з румунськими словами: «Я хотіла проекспериментувати, чи зможу створити колажі зі слів, вирізаних з румунських газет. І не змогла звільнитися від цього. (...) Зовсім не помітила, що в мене з'явилося зрештою, двісті румунських колажів. Тепер у мене є навіть збірка румунських колажів, а також ціла шафа, заповнена румунськими словами, яких я точно більше не використовуватиму. (...) Проте викинути їх я не можу, вони тут – удома»²⁴.

Якщо проаналізувати всі збірки колажів, простежується гегемонія конкретних понять: «Schnee» («сніг»), «Hunger» («голод»), «Angst» («страх»), «Flucht» («втеча»), «Grenze» («кордон»), «Diktator» («диктатор»), «Präsident» («президент»), «König» («король»), «Verhör» («допит»), «Polizist» («поліціант»), «Land» («країна»), «Vater» («батько»), «Mutter» («мати»), «Freunde» («друзі»), «fremd» («чужий»). Кожне з цих понять виступає складовою концепту «батьківщини» Герти Мюллер. Як зазначає дослідниця Наталія Овчаренко: «колаж пояснює тип «нашаровування», «напластування» ідей та образів у літературно-художньому полі того чи того твору»²⁵. Власне таке напластування ідей спостерігаємо в колажах письменниці, особливо, коли йдеться про її досвід, зокрема життя за часів диктатури з одного боку й життя в замкненій спільноті банатських швабів з іншого боку. Відчитування сенсів з її візуальної поезії можна порівняти з розкодуванням складного коду. Адже варто брати до уваги не лише поєднання слів, а також кожне слово окремо, яке підсилене різними шрифтами, чи кольорами, чи розмірами. Важливе смислове навантаження несуть також вклеєні зображення. Розглянемо кілька збірок колажів авторки саме крізь призму поняття дім та батьківщина.

Збірка колажів «Вартовий бере свій гребінець. Про від'їзд та витинання» («Der Wächter nimmt seinen Kamm. Vom Weggehen und Ausscheren»). Перша повноцінна збірка колажів Герти Мюллер вражає своїм виглядом та композицією. Це не книга, а 94 окремих листки цупкого паперу у вигляді поштових карток у коробці. Кожна картка – це

²³ Müller H. Mein Vaterland war ein Apfeln. Ein Gespräch mit Angelika Klammer. Hanser, 2014. 240 S. S. 225.

²⁴ Там само, С. 230.

²⁵ Овчаренко Н. Синкретизм художніх систем (на матеріалі канадської прози). *Слово і Час*, 2011, № 7, С. 52.

колаж, де поєднано поезію та графіку. Вони створені авторкою з вирізок зі словами з газет, частинами фотографій, ілюстрацій, а також із зображеннями витончених, спотворених постатей, котрі нагадують малюнки Франца Кафки. У своїх колажах Мюллер відображає елементи експериментів дадаїста Трістана Тцари, проте відкидає елемент випадковості, який був ключовим для дадаїстів. Вона свідомо вибирає слова, надаючи акцент окремим фразам за допомогою вибору шрифту, його розміру і кольору. Незважаючи на те, що основним аспектом колажів є трансформація мови та створення нових значень з контекстуально відірваних слів, ключовим є їхня здатність до симбіозу тексту та матеріальної форми. Дослідник Дункер зауважує: «Картки пронумеровані на звороті, але залишається незрозумілим, чи їх потрібно читати та переглядати в такому ж порядку, чи порядок все ж можна змінювати, чи кожен окрему картку слід розглядати як завершений артефакт»²⁶. Це стосується, власне, й усіх інших збірок. Кожен колаж хоча й розповідає власну історію, проте у поєднанні з іншими вибудовує лейтмотивний кістяк, який практично не зазнає змін. Втеча від диктатури Чаушеску, травматичне відчуття старої «батьківщини» (Румунії), як і неприйняття та чужість у «новій» батьківщині (Німеччині) – основні теми цієї збірки.

Колаж «Я мала друзів не розуміла що вони ...» репрезентує безпорадність перед «владними» цього світу, співучасником яких став сам Бог. Безвихідь і страх спонукають оповідача до втечі з батьківщини, «яка втратила розум». Атмосферу божевілля та жаху доповнюють візуальні елементи: постать чоловіка у чорному костюмі та капелюсі, на шпій у якого – мотузка, а під ногами – стілець. У колажі «мотузка» зображена грубою лінією, яка позначає у тексті тематичний та географічний стрибок²⁷, власне фраза: «я пішла геть з цієї країни» тлумачиться як географічне переміщення, що вказує на автобіографічну деталь з життя письменниці, а саме еміграція до Німеччини. Проте й тут їй не раді, фраза «Незнайомці зникавло мовчать» свідчить про неприйняття авторки на етнічній батьківщині. Візуальна частина, а саме зображення постаті зчитується з першого погляду як бажання чоловіка вкоротити собі віку, адже для цього є всі необхідні предмети, як от стілець та мотузка. Увага акцентується саме на мотузці, яка простягається не вертикально, як прийнято в такій ситуації, а горизонтально. Себто чоловік прив'язаний у прямому й переносному смислі, зокрема тоталітарна держава, яка

²⁶ Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): Herta Müller. Handbuch. J. B. Metzler, 2017. 296 S. S. 74.

²⁷ Müller J. Sprachtakt. Herta Müllers literarischer Darstellungsstil. Böhlau Köln, 2013. 324 S. S. 240.

тримає всіх під прицілом. Фрази здаються вирваними з контексту, що створює ефект розсіяності та секретності, та натякають на теми влади, ідентичності, втрати та еміграції. Використання різних шрифтів та розмірів тексту підсилює враження хаосу та розладу, а сама композиція тексту вказує на політичний підтекст, на тоталітарне пригнічення людини. Таким чином, колаж може бути прочитаний як зображення постійної міграції, втрати дому, відчуття неприязні та відчуженості (табл. 1).

Таблиця 1

 <p>Ich hatte Freunde verstand nicht daß sie kuschende Beute waren gegen sich selbst Manchmal starben sie an einem Jungen Ende aus dem Fenster oder am Strick</p> <p>Aber zu beten war ihren Köpfen nicht gegliedert. Gott hat es hingenommen stieg zu den Mächtigen ins Bett er war ein Hahn mit einer Krähenfeder Herr der Zeit Grasdach in aller Stille; Bleidach über Menschenangst, ein Schlinggewächs in den Hirnrinde Tagelöhner der Genossen und Tänzer im Schlamm wie der große Diktator derselbe Gott</p> <p>Ich ging weg diesem Land aus den Augen als Feind mundtot gekleidet Heimat die den Verstand verlor. Heimweh ein Koffer aus Sperrholz und heimlich wie eine Verletzung innen im Hals eine fremde Bewegung Ich sag guten Tag und wo ich herkomme, von Ost nach West, Fremde schlucken leer, Balkan ist für die ein Schimpfwort</p>	<p>Я мала друзів не розуміла що вони підкореною здобиччю були проти самих себе Інколи їх молодими заставав Кінець з вікна або мотузки</p> <p>Але молитися їхнім головам не пощастило. Бог це сприйняв забрався у ложе до владних він був півнем з воронячим пером Володар часу трав'яний дах у повному штилі Свинцевий дах над людським страхом, ліана до неба Поденники товаришів і танцівники у бруді як великий диктатор той самий Бог</p> <p>Я пішла геть з цієї країни як ворог мовчанням оповита Батьківщина яка втратила розум. Туга за батьківщиною – валіза з фанери і близька як рана у горлі чужий порух Я кажу добрий день і звідки я родом, зі сходу на захід, Незнайомці зняковіло мовчать, Балканський для них – нецензурне слово²⁸</p>
--	---

²⁸ Müller H. Der Wächter nimmt seinen Kamm. Vom Weggehen und Ausscheren. Rowohlt, 1993. 96 S. Nr. 38.

Збірка колажів «У жмутку волосся живе пані» («Im Haarknoten wohnt eine Dame»). Сім років потому з'являється друга збірка колажів нобеліатки. Хоча тепер у формі книги, проте й далі без нумерації сторінок. Тематика цієї збірки не надто відрізняється від першої: нацистське минуле, політичні переслідування, суїцид, втеча, еміграція на Захід та спроби віднайти домівку у новій країні. З іншого боку, дослідники простежують певне абстрагування від власного травматичного досвіду Мюллер. У цьому колажі виринають «маленькі історії» персонажів з власними іменами, оповідь ведеться з наївної дитячої перспективи²⁹. Ця збірка також візуальніша (більше кольору, різноманітніші шрифти, розміри тексту), а римам надається особливого значення, так що тексти цієї збірки літературознавці впевнено зараховують до лірики³⁰.

Колаж «і **кого** більше не було вдома ...» зображує ностальгічні спогади героя за покинутою батьківщиною. Вони виражаються в асоціативному колі «широка трава», «нічний автобус», «чужий хліб» та підсилюються неологізмом Мюллер – собака, що тужить за домом («Heimwehhund», «Heimweh» – «туга за батьківщиною», «Hund» – «собака»), що зображує стан, за якого хочеться вити, ніби пес, від туги за покинутою домівкою. Доповнює текст вирізана фігура собаки та спляча людина у ній. Ймовірно, героєві сниться його покинута батьківщина. Текст колажу занурює нас у світ, де традиційні зв'язки між словами розірвані, створюючи новий, часто нелогічний чи поетичний сенс (табл. 2).

Таблиця 2

 <p>und der nicht mehr zu Hause war den bringt der Heimwehhund der hat ein weites Gras statt Haar und Nachtbusaugen im Geschau aus jedem Mund pfeift fremdes Brot der Frühstück gefiedert grau der Kackack später backen rot</p>	<p>і кого більше не було вдома той завиває від туги за батьківщиною у нього широка трава замість волосся і очі нічного автобуса у погляді з кожного рота свистить чужий хліб рання яблуня оперюється сірим зозуля опієсла – стигло-червоним</p>
--	--

²⁹ Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): Herta Müller. Handbuch. J. B. Metzler, 2017. 296 S. S. 75; цитує Eddy B. D. «Wir können höchstens mit dem, was wir sehen, etwas zusammenstellen». Herta Müller's Collages. In: Brandt B./Glajar V. (Hg.): Herta Müller: Politics and Aesthetics. Lincoln/London 2013, 293 S. S. 168 і далі.

³⁰ Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): Herta Müller. Handbuch. J. B. Metzler, 2017. 296 S. S. 75; цитує Müller J. Sprachtakt. Herta Müllers literarischer Darstellungsstil. Böhlau Köln, 2013. 324 S. S. 223.

«Бліді пани з чашками для мокко» («Die blassen Herren mit den Mokkatassen») у цій збірці колажів (яких тут усього 105, хоча й також не пронумерованих) переважає текст, а не зображення, як у попередніх збірках. Він стає ще об'ємнішим, візуальнішим, відвойовує у зображувальних елементів усе більше місця, палітра кольорів збільшується в рази. «Колажі повертають ... «безбарвній» мові її фарби, а разом з цим її втрачену чуттєвість», вони «будують чуттєво-поетичну поверхневу структуру»³¹. Рими переходять від кінця рядків до середини, спостерігаються численні асонанси. Для цих колажів письменниця вирізала як цілі фрази, так і окремі слова, деякі колажі склалися з багатьох вирізаних окремо букв (скажімо «M|okk|at|assen»)³². Тематично колажі «Блидих панів ...» пов'язані і з попередніми працями письменниці, а також із ще не опублікованими, вказує дослідник Дункер: «... Існує тісний зв'язок із романами та оповіданнями Мюллер, багато деталей повторюються або передбачаються, тому деякі колажі можна розшифрувати лише звертаючись до наративних текстів»³³. Так, назва збірки, а саме чашки для мокко, з'являються знову чотири роки потому в романі «Гойдалка дихання»: «Йдучи далі, я закрила очі та промовила ЧАШКА ДЛЯ МОККО, порахувала літери в голові: десять. Тоді я відрахувала десять кроків, опісля двадцять за обидві чашки. [...] я порахувала до ста за всі чашки для мокко, які стояли в моєї матері за вітриною вдома»³⁴.

Я-оповідач(-ка) колажу «коли хтось запитує тоді я маю думку...» нарікає на серце, яке відповідає за почуття туги за батьківщиною. Тричі повторювані зображення нижніх кінцівок, які поміщено над текстом, можна витлумачити як метафору переслідування, еміграції, а також можуть символізувати кроки, мандри або втрату. Слова «вдома», «туга за Батьківщиною», «чортове серце» вказують на теми пошуку, домашнього затишку, ізоляції та ностальгії. Зображення та текст у цьому колажі можуть бути інтерпретовані як роздуми про ідентичність, пам'ять та ностальгію. Вони вказують на подорож, як фізичну, так і ментальну. Художні образи в цьому колажі, об'єднані в нові системи, набувають нових значень через низку трансформацій (табл. 3).

³¹ Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): Herta Müller. Handbuch. J. B. Metzler, 2017. 296 S. S. 76; цитує Meyer U. Sprachbilder oder Bildsprache? Herta Müllers mediale Miniaturen. In: *Germanistik in der Schweiz. Online-Zeitschrift der Schweizerischen Akademischen Gesellschaft für Germanistik. Heft 6*. November 2009. 38 S. S. 33.

³² Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): Herta Müller. Handbuch. J. B. Metzler, 2017. 296 S. S. 76.

³³ Там само, С. 74.

³⁴ Müller H. Atemschaukel. Hanser, 2009. 304 S. S. 58.

Таблиця 3

	<p>коли хтось ЗАПИТУЄ тоді я маю думку власну а вдома ще дві в мені сплять мухи я ТАКОЖ можу за БАТЬКІВЩИНОЮ тужити ЧОРТОВЕ СЕРЦЕ <i>цей</i> білий пульс наче жасмин цього разу Я не їду туди ТОМУ ЩО на прогулянковому катері сиділа я минулого разу біля літнього віце-адмірала звичайно ми розговорилися він запитав мене ЧИ я за мир так відповіла Я в будь-якому випадку <i>але</i> не за <i>всякий</i> він моргнув він засміявся тихо дещо голосніше АНІЖ частково</p>
---	--

Збірка колажів «Батько розмовляє телефоном з мухами» («Vater telefoniert mit den Fliegen»). Серія видань колажів, яку перервала публікація роману «Гойдалка дихання» та вручення Нобелівської премії з літератури 2009 року, продовжується у 2012 р. Загалом збірка виглядає структурованішою. Присутня нумерація сторінок, а книга поділяється на п'ять розділів. Цей факт вказує, за Дункером, на взаємопов'язаність колажів окремих розділів та підкреслює ліричний характер текстів³⁵. Їхні колір та шрифти стають більш виразними та яскравішими. Поряд із традиційною тематикою слова «Schnee» («сніг»), «Kohle» («вугілля»), «Mais» («кукурудза»), «Pappeln» («тополі»), «Heimweh» («туга за батьківщиною») та ін. асоціюються з прозою Мюллер, а найбільше з романом «Гойдалка дихання».

Колаж «Мати говорить телефоном ...» зображує небажання оповідача(-ки) повертатися до «малої батьківщини». Мати продає улюблений годинник свої дитини, який не дає їй заснути, очевидно зневірившись у тому, що вона колись зможе повернутися додому. Цього разу зображення буквально відповідають текстові: профіль жіночого обличчя, а також маятник годинника та будинок. Використання кольору

³⁵ Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): Herta Müller. Handbuch. J. B. Metzler, 2017. 296 S. S. 77.

та шрифту акцентує увагу на окремих словах і фразах, так підкреслюється емоційний вплив та ключові теми в колажі, зокрема, почуття ностальгії, втрати часу, ізоляції та відчуття домашнього дискомфорту. Тут акцентовано на відображенні внутрішнього світу героїв, які часто відчувають відчуженість та втрату ідентичності. Персонажі Герти Мюллер – це не просто вигадані постаті, а віддзеркалення реальних соціальних досвідів людей, які виживають у репресивних системах. Вони використовують мову не тільки як засіб комунікації, але й як спосіб виживання (табл. 4).

Таблиця 4

	<p>Мати говорить <i>телефоном</i> бузина цвіте томно два літа ти <i>вже</i> пропустила коли сусід запитує ПРО тебе я ОБМАНЮЮ що Ти тузиш за домом маятниковий годинник який ти ТАК любиш Я продала він цокає ТАК голосно що заснути не МОЖНА ... тоді вона завершує розмову³⁶</p>
---	--

У колажі «КОЛИ лісник опісля...» увага акцентується на слові батьківщина. Слово «Heimat», що перекладається як «батьківщина» або «дім», набуває особливої ваги у контексті Мюллер, чия біографія включає переживання вигнання та втрати. Це слово, розташоване поруч із зображенням зайця, вказує на втрату безпеки та затишку, на невідповідність між зовнішнім світом та внутрішнім сприйняттям «дому». Окрім того фігура зайця в колажі вказує на страх, на виживання, а також на переслідування і втечі, які часто зустрічаються у текстах Герти Мюллер. Ліричне відіграє значну роль, що відображається у кільцевому римуванні³⁷ (табл. 5).

Зрештою колаж «Я удома там де мене немає ...» описує трансцендентальне почуття бездомності. Бажання знайти домівку відображається у візуальній констеляції будинку і силуету людини, чії ноги крокують (у невідомому напрямку) (табл. 6).

³⁶ Müller H. Vater telefoniert mit den Fliegen. Hanser, 2012. 192 S. S. 21.

³⁷ Йдеться про німецькомовний оригінал: «Als der Holzmann dann mechanisch sang ... fing die Heimat an».

Таблиця 5

	<p>КОЛИ лісник тоді механічно співав і з першою смертю як скарбом через стару кукурудзу простував ПОЧАЛАСЯ батьківщина³⁸</p>
---	--

Таблиця 6

	<p>Я удома там де мене немає й де не <i>було би</i> коли я ІНАКШОЮ повертаюся наприклад як <i>сніг</i> чи <i>ожина</i>³⁹</p>
--	--

Збірка колажів «У тузі за батьківщиною – блакитний зал» («Im Heimweh ist ein blauer Saal»). Цього разу поняття «туга за батьківщиною» виступило лейтмотивом збірки. Центральним візуальним аспектом постало око, чим, на думку дослідниці Россі у рецензії на збірку, підкреслюється значення бачення. Формат книги було дещо збільшено, а нумерація сторінок знову ж таки відсутня. Россі

³⁸ Йдеться про німецькомовний оригінал: «Als der Holzmann dann mechanisch sang ... fing die Heimat an». С. 117.

³⁹ Там само, С. 202.

наголошує на «специфічній матеріальності» колажів. Тривимірний спосіб зображення створює враження, що кожен колаж ніби-то вставлено у рамку для фото. Тематично збірка знову ж таки великою мірою співвідноситься із прозою Мюллер. Уперше колажам передує есе – «Ехо в голові» («Das Echo im Kopf») ⁴⁰ як вступна частина, яке, проте, несе вже знайому інформацію про історію створення колажів ⁴¹.

Перший колаж «У тузі за батьківщиною – блакитний зал» зображено на титульній сторінці. Словосполучення на початку візуального вірша – «туга за батьківщиною» виражає складні емоції, пов'язані з відчуттям «не належати» або не бути частиною чогось, навіть у знайомому середовищі або рідному місці. Такий підтекст відсилає нас до досвіду Герти Мюллер пов'язаного з переїздом з Румунії до Німеччини та відчуття розчарування або чужорідності, що виникає при поверненні до «нового» й одночасно не свого дому. Колаж провокує до діалогу між візуальними та текстовими елементами, стимулюючи рефлексію про втрату, трансформацію та пошук місця в світі (табл. 7).

Таблиця 7

	<p>у тузі за батьківщиною – блакитний зал якого я мушу остерігатися літо крокує босоніж ЯКЩО ти НЕ запитаєш куди я краще це <i>знаю</i></p>
--	--

⁴⁰ Müller H. Im Heimweh ist ein blauer Saal. Hanser, 2019. 128 S. S. 1–5.

⁴¹ Herta Müller: Im Heimweh ist ein blauer Saal. Rezension. Електронний ресурс. URL: <https://spiegelungen.net/herta-mueller-heimweh-rezension>

У колажі «що нас такими вразливими робить...» оповідач(-ка) вказує на почуття, пов'язані з батьківщиною, як на засоби політичного тиску, сплюндровані державою. У цьому колажі Мюллер використовує текст як елемент візуальної композиції, де кожне слово має як семантичне, так і графічне значення. Розмір, шрифт та колір тексту підкреслюють певні аспекти послання. Слова, які вибрані для тексту колажу, наповнені багатозначними конотаціями: «verletzlich» (вразливий), «Stahl» (сталь), «Taub» (глухий), «Heimat» (батьківщина), «Gefühle» (почуття), «Ministerium» (міністерство), «Pelzhaus» (будинок з хутра), «Nacht» (ніч). Ці слова позначають теми вразливості, сили, комунікації чи її відсутності, приналежності, емоційної глибини, влади та контролю, а також місця прихистку чи безпеки (табл. 8).

Таблиця 8

	<p>що нас такими вразливими робить – сталевий колір глухий батьківщини ТА ЇЇ МІНІСТЕРСТВО почуттів ТАКОЖ розділений навпіл будинок з хутра ночі</p>
--	---

У колажі «вже в першій тиші після **ВТЕЧІ...**» оповідач(-ка) скаржиться на незрозуміле почуття туги за батьківщиною, яке отруює екзистенцію після порятунку втечею. Слово «САМОТНІМ» підкреслює ізоляцію, яку часто відчувають ті, хто був змушений залишити свій дім. Тут виокремлюється інтенсивне зображення емоційного стану після втечі, фіксація досвіду самотності, який часто супроводжує вимушене переміщення. Авторка вибудовує зв'язок між внутрішнім світом персонажа та фізичним відчуттям оточення через використання потужних чуттєво-візуальних образів, як наприклад, «запах мертвої кішки у повітрі» (табл. 9).

Таблиця 9

<p>schon in DER ersten Ruhe nach DER FLUCHT wirst du EINSAM Heimwehgift hängt wie der GERUCH einer <i>toten</i> KATZE in der Luft</p>	<p>Вже в першій тиші після ВТЕЧИ ти відчуваєшся САМОТНИМ отруйна туга за батьківщиною висить як ЗАПАХ <i>мертвої</i> КІШКИ у повітрі</p>
---	--

У колажі «батьківщина з вулицями без Землі ...» продемонстровано трансцендентальне почуття бездомності людини. Тугу за неземним, кращим місцем. Візуально колаж доповнюють зображення будинку та силует самотньої жіночої постаті – похила тінь, яка стоїть не міцно на ногах. «Heimat» (батьківщина) є ключовим у цьому колажі, що часто означає не лише географічний простір, а й психологічний або душевний стан. Тут це слово може вказувати на ідеалізоване або недосяжне місце, місце, яке існує лише на карті або тільки в уяві (табл. 10).

Таблиця 10

	<p>Батьківщина з вулицями без Землі в атласі з <i>ТРАВИ</i> була би <i>ЧИМОСЬ</i></p>
--	---

«Держслужбовець мовив» («Der Beamte sagte»). Після вручення Нобелівської премії з літератури поціновувачі творчості Герти Мюллер неодноразово зверталися із запитанням, чи з'явиться друком після роману «Гойдалка дихання» хоча би ще один прозовий твір. Письменниця відповіла у своєму стилі: 2021 року виходить друком книга, на першій сторінці якої стоїть – «оповідання». Проте насправді у «Держслужбовцеві ...» поміщено низку колажів. Центральною темою збірки постає перебування біженців, мігрантів у німецькому приймаль-

ному таборі, яка розкривається, з одного боку, в зображенні абсурдності бюрократії, а з іншого, у почутті туги за батьківщиною оповідача(-ки)⁴². Не зважаючи на своєрідну тематику, збірка «Держслужбовець...» все ж не відрізняється кардинально від попередніх видань. Оповідается здебільшого про страшні реалії приймального табору, переносячи читача до трагічних подій, в яких відображається тоталітарна «батьківщина» минулого. На титульній сторінці візуально показані заєць та синиця, людський силует, який мчить, що виступає певною метафорою втечі, а також крій сорочки, що може вказувати на стан бездомності⁴³.

Колаж «так званий пан **Задоволений...**» зображує страх перед почуттям батьківщини, а також спроби заховатися від нього. Зображення, що супроводжує текст, представляє силует людини на тлі моря або океану, що знаходиться на плоту або вузлі, алюзивно виникають думки про плавання, подорож чи пошук. Тут знову маємо звернення до зайця, а саме використання словосполучення «костюм зайця», наступні слова відносять нас до сірого кольору, що очевидно символізує прихованість, непомітність. Варто звернути увагу, що в кінці поміщено кому, а не крапку, у такий спосіб зображення відіграє роль продовження словесного тексту (табл. 11).

Таблица 11

	<p>так званий пан Задоволений З ВІДДІЛУ Б запитав у Вас НИКОЛИ не виникає почуття батьківщини Я відповіла так АЛЕ ЦЕ – костюм зайця в якому Я така ж сіра як і моє ВОЛОССЯ,⁴⁴</p>
--	---

⁴² Herta Müller: «Der Beamte sagte». Die Ausweitung der Metapher. Електронний ресурс. URL: <https://www.deutschlandfunkkultur.de/herta-mueller-der-beamte-sagte-die-ausweitung-der-metapher-100.html>

⁴³ Колаж на С. 41: «gegen ABEND schob **SICH eine** schrecklich müde *körperwarme* Ferne über UNSER *Haus* dann kam **EIN** irrer **WIND** UND **ZOG** DAS letzte **HEMD** aus» («близько ВЕЧОРА пробралася страшенно стомлена *тепла як тіло* даль над НАШИМ *будинком* опісля подув божевільний **ВІТЕР** І ЗІРВАВ останню **СОРОЧКУ**»).

⁴⁴ Müller H. Der Beamte sagte. Hanser, 2021. 164 S. S. 20.

У колажі «державний службовець мовив...» останній іронічно вказує на те, що почуття батьківщини можливе лише за безпосереднього перебування у ній і натякає на безглуздість міграції. Слова «батьківщина лише під ногами конкретна» розуміються, що реальне відчуття дому відчувається лише під ногами, у фізичному зв'язку з землею, а не у якихось абстрактних ідеях. Текстові фрагменти утворюють фрази, які можуть бути інтерпретовані як діалог або внутрішній монолог (табл. 12).

Таблиця 12

	<p>державний службовець мовив батьківщина ЛИШЕ під ногами конкретна для цього ймовірно вже <u>занадто</u> пізно навіть якщо це <u>Вас</u> засмучує ПРИХОДЬТЕ <u>ЗАВТРА</u>⁴⁶ о восьмій годині вісім хвилин.</p>
--	--

У колажі «ТОДІ запитала жінка ...» відображається спроба оповідача(-ки) створити собі хоча би уявну підтримку у вигляді шляху з кафе до приймального табору, який йменується «дорогою додому». Використання слів «восковий ніс» вказує на фальшивість або маскування. Словосполучення «приймальний табір» відсилає нас до теми біженців або переміщених осіб, що особливо резонує з історією самої Герти Мюллер та її переживаннями в Румунії під час диктаторського режиму Чаушеску. У тексті наголошується на двозначності й неоднозначності мови («це слово – двозначне, ВОНО також НЕ допомагає»), підкреслюючи, що слова можуть бути обмежені в своїй здатності описати певні досвіди або реалії, особливо коли мова йде про травму та втрату. У такий спосіб відображено внутрішній конфлікт між поняттям «домівка» як фізичного місця та внутрішнього стану душі, що в Мюллер часто викликано політичними та особистими умовами вигнання. Таким

⁴⁵ Спостерігається суміжне римунання: «konkret – spät, macht – acht».

⁴⁶ Там само, С. 22.

чином, через цей короткий колаж авторка розкриває складність взаємин між індивідуальним досвідом і суспільними обставинами, використовуючи фрагментованість мови як засіб для створення глибокого міжтекстового значення (табл. 13).

Таблиця 13

<p>DA fragte die mitgebrachte Wachsnasige WARUM ICH zum RÜCKWEG vom CAFE INS Auffanglager HEIMWEG sage Das Wort IST zweischneidig, ES hilft auch NICHT</p>	<p>ТОДІ запитала жінка з восковим носом ЧОМУ Я ШЛЯХ НАЗАД з КАФЕ ДО приймального табору ДОРОГОЮ ДОДОМУ називаю це слово – двозначне, ВОНО також НЕ допомагає⁴⁷</p>
---	--

ВИСНОВКИ

Отож жанр колажу як певної техніки поєднання слова з образами посів вагоме місце в творчості нобелівської лауреатки з літератури Герти Мюллер. Її колажі викликають складні й неоднозначні інтерпретації. Це не просто візуальна поезія, а місця синтезу різноманітних ідей, спогадів та емоцій, що вимагають уважного читання та рефлексії з боку реципієнта. Цей жанр постав для Герти Мюллер особливою формою примирення з болісним минулим (Vergangenheitsbewältigung). Промовляючи через вирізані з газет та журналів відчужені слова, письменниця долає власні страхи та пропонує широке коло різних інтерпретацій. Додаючи до своїх колажів кольору, руху, зображень, вона змінює акценти й у такий спосіб примирює власне Я з цілим комплексом пережитих психічних та моральних травм. Письменниця використовує шрифт як інструмент розкриття емоційної насиченості тексту, дозволяючи словам не просто передати зміст, але й вплинути на естетичне сприйняття реципієнта. Теми, які порушуються в її колажах, це вбивство та смерть, допити та ув'язнення, корупція та шпигунство, брехня та зрада, страх, втеча та виїзд із країни, ностальгія, туга за домом та інші. Значну увагу письменниця приділяє поняттям дім, батьківщина. Вона здебільшого послуговується словом вдома, в її колажах відкрито лунає питання – як вона може відчувати себе вдома в фізично та словесно агресивному середовищі, де переважають обман та страх?

⁴⁷ Там само, С. 61.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні проаналізовано як концепт «батьківщина» відтворюється та переосмислюється через візуальне та текстове полотно колажів німецькомовної письменниці Герти Мюллер. Вивчення фокусується на мультикультурному та багатовимірному зображенні батьківщини, що стає виразним через фрагментовані тексти та образи, які відображають життєвий шлях авторки від життя в Румунії до переїзду в Німеччину. У колажах використовуються вирізані слова, вирізки з газет, фотографії та художні зображення для створення складних наративів, які відображають втрату, ностальгію, відчуженість та пошук ідентичності. Через призму колажів вивчається, як особистий досвід еміграції переплітається з універсальними темами дому та приналежності.

Література

1. Варецька С. Травматичне невимовне у романі Г. Мюллер «Гойдалка дихання». *Сучасні літературознавчі студії*, 2015. Вип. 12. С. 100–111.
2. Голобородько Я. Герта Мюллер – Банат – Україна (Про лауреатку Нобелівської премії 2009 року). Електронний ресурс. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20211224-gerta-myuller-banat-ukrayina>
3. Лихоманова Н. Колаж. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*, Буковинський центр гуманітарних досліджень. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 634 с.
4. Овчаренко Н. Синкретизм художніх систем (на матеріалі канадської прози). *Слово і Час*. 2011. № 7. С. 52.
5. Токмань Г. Іван Світличний і Герта Мюллер: протистояння тоталітаризму. Електронний ресурс. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20211224-ivan-svitlichnij-i-gerta-myuller-protistoyannya-totalitarizmu>
6. Юрчук О. Експериментальна поезія Герти Мюллер. *Питання літературознавства*, Випуск 79. Електронний ресурс. URL: https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:AmrIUSYHvwYJ:scholar.google.com/+%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B6+%D0%B3%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0+%D0%BC%D1%8E%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D1%80&hl=uk&as_sdt=0,5
7. Bauer K. Collage and Non-Identity in the Work of Herta Müller. In: *Literatur für Leser, Zeitschrift für Literatur*. Peter Lang, 2011. 258 S.
8. Bozzi P. Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers. Königshausen. Neumann, 2005. 180 S. S. 36.

9. Eke N. O. Schönheit der Verwund(er)ung. Herta Müllers Weg zum Gedicht. In: Arnold H. L. (Hg.): Edition Text + Kritik, Zeitschrift für Literatur, Heft 155 – Herta Müller. München, 2002. 105 S.
10. Dunker A. Collagen. In: Eke N. O. (Hg.): Herta Müller. Handbuch. J. B. Metzler, 2017. 296 S.
11. Kistner A. Über die «Zerstörung des Individuums»: Herta Müller wird 70. Электронний ресурс. URL: <https://www.merkur.de/kultur/ueber-die-zerstoerung-des-individuums-herta-mueller-wird-70-zr-92462789.html>
12. Marven L. «So fremd war das Gebilde»: The Interaction between Visual and Verbal in Herta Müller's Prose and Collages. In: Haines B. / Marven L. (Hg.): Herta Müller. Oxford, 2013. 288 S.
13. Meyer U. Sprachbilder oder Bildsprache? Herta Müllers mediale Miniaturen. In: *Germanistik in der Schweiz*. Online-Zeitschrift der Schweizerischen Akademischen Gesellschaft für Germanistik. Heft 6. November 2009. 38 S.
14. Müller H. «Der Beamte sagte». Die Ausweitung der Metapher. Электронний ресурс. URL: <https://www.deutschlandfunkkultur.de/herta-mueller-der-beamte-sagte-die-ausweitung-der-metapher-100.html>
15. Müller H. Der Wächter nimmt seinen Kamm. Vom Weggehen und Ausscheren. Rowohlt, 1993. 96 S. Nr. 38.
16. Müller H. «Einmal anfasen – zweimal loslassen». *Der König verneigt sich und tötet*. Hanser, 2003. 208 S.
17. Müller H. Im Heimweh ist ein blauer Saal. Hanser, 2019. 128 S.
18. Müller H. Mein Vaterland war ein Apfelkern. Ein Gespräch mit Angelika Klammer. Hanser, 2014. 240 S.
19. Müller H. Vater telefoniert mit den Fliegen. Hanser, 2012. 192 S.
20. Müller J. Sprachtakt. Herta Müllers literarischer Darstellungsstil. Böhlau Köln, 2013. 324 S.
21. Rossi C. Sinn und Struktur. Zugänge zu den Collagen Herta Müllers. Königshausen u. Neumann, 2019. 306 S.
22. Solte-Gresser C. Zerschnipselter Sinn. Buchstabierte Angst. Geklebte Ordnung. Die Gedichtcollagen der Nobelpreisträgerin Herta Müller. In: Germanisch-Romanische Monatsschrift. Vol. 59, Heft 4. Heidelberg: WINTER, 2009. 565-567 S.
23. Weidenhiller U. Auf der «schmalen Kante» zwischen Wort und Bild. Mediale Grenzüberschreitungen bei Herta Müller. In: Merchiers D. / Lajarrige J./Höhne S. (Hg.): Kann Literatur Zeuge sein? Poetologische und politische Aspekte in Herta Müllers Werk. Jahrbuch für Internationale Germanistik – Reihe A, Band 112. Peter Lang, 2014. 418 S.

24. Wichner E. «Vergangenwart» und «Gegenheit». Zum Collagenwerk der Herta Müller. In: Luckhardt U./Askgard E. S. (Hg.): Wortkünstler/ Bildkünstler: von Goethe bis Ringelnatz. Und Herta Müller: Internationale Tage Ingelheim 2013. 359 S.

Information about the authors:

Varetska Sofiya Oleksandrivna,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Worldliteratur

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine

Vorobei Natalia,

Postgraduate Student at the Department of Worldliteratur

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine